

УДК 811.161.2.81'36'37

Демська О. М.

ЛЕКСИКА І ЛЕКСИКОЛОГІЯ, АБО ПРО ЛЕКСИКОЛОГІЮ ЯК УНІВЕРСИТЕТСЬКУ ДИСЦИПЛІНУ

Статтю присвячено загальній проблемі статусу лексикології як наукового напрямку і навчальної дисципліни в сучасному вищому навчальному закладі України; зосереджено увагу на зв'язках лексикології з лексикографією та граматиною.

Ключові слова: лексикологія, лексикографія, граматика, лексикограматика.

Говорити про *лексикологію* як університетську дисципліну в сучасному українському виші можна лише *de facto*, оскільки *de jure* навчальний курс має назву «Сучасна українська мова. Лексика». Нам видається це певним анахронізмом, спрощенням, до певної межі поверненням до середньої школи, тому пропонуємо увазі читача текст не про лексику сучасної української мови, а про *лексикологію*, чи науку про лексику, з погляду її наукової та дидактичної автономії.

Лексикологія як лінгвістичний напрям зосереджена, з одного боку, на вивченні *слова*, а з іншого – словникового складу мови, чи *лексикону*, сформувалася в межах лексикографії та граматики. Як у європейській науці про мову, так і в українській власне лексикологічним студіям передувало словникарство, поступальний розвиток якого практично ніколи не припинявся, починаючи від найдавніших часів старожитності й до сьогодні, набуваючи особливої інтенсивності в епоху формування національних літературних мов. Першими працями, за своєю сутністю лексикологічними, хоча зазвичай трактованими як лексикографічні, були глоси, найдавніші зразки яких засвідчує ще староіндійська традиція пояснення складних слів у Ведах. Українська ж практика глосування пов'язана з необхідністю пояснення незрозумілих слів у старослов'янських чи інших чужомовних текстах, аналогічно як і у «творах, написаних в основі народною мовою (давньоруською, староукраїнською), при запозичених елементах і при словах не поширених на всій етнічній території» [10, с. 99; див. також 11]. Починаючи з глос, поступово сформувалася лексикографія, основною ідеєю якої було слово у стосунку до словника, натомість *лексикології* залишалося з'ясування самої природи слова, його значення та функції, категорійних ознак тощо, без чого, зрештою, неможливо описати слово у словнику, однак відповіді на ці

запитання можуть обійтися і без лексикографічного складника. Протилежний погляд пропонує А. Рей, висловлюючи думку, що «початки лексикології як науки було закладено в античні часи, оскільки жоден вчений, вивчаючи чи пишучи словники, не міг обійтися без детального вивчення слів» [20, с. 1]. У такий спосіб вчений міняє місцями лексикографію та *лексикологію*, визнаючи первинність не за словникарством, а власне за лексикологічними студіями. Проте навіть сьогодні лексикографічна орієнтованість різних галузей лінгвістики активно проявляє себе, часто завершальним акордом лексикологічної праці стає словник, або ж лексикологічні студії, повністю зорієнтовані на словникове опрацювання слова чи слів. Прикладовими тут можуть бути дослідження з неології, де взагалі без супровідного словника годі обійтися. Але, попри все, маємо підстави говорити про відносну незалежність *лексикології* від лексикографії, бо не завжди метою є словник, і залежність лексикографії від досягнень *лексикології*, бо теоретичне вивчення лексикографованої одиниці лексичного рівня мусять передувати її словниковому описові. Загалом, схилиємося до думки, що практична лексикографія радше формально передувала *лексикології*, оскільки спочатку лексикологічні студії переважно матеріалізувалися не як самостійні праці, а у формі словника, але сьогодні це вже дві різні лінгвістичні дисципліни, одна з яких – *лексикологія* – зосереджена на слові безвідносно, а інша – лексикографія, – як слушно зазначає Л. Піннава, «чи то теоретична, вивчає слово стосовно до словника, чи то практична, вивчає засади введення слів у словник» [18, с. 13].

Якщо лексикографія не чинила особливого спротиву щодо процесу усамостійнення *лексикології*, то поведінка граматики була іншою. Ще на зламі XIX і XX ст. у 1901 р. І. Бодуен де

Куртене у своїй статті «*Językoznawstwo czyli lingwistyka w wieku XIX*»¹ підсумовує досягнення мовознавчої науки впродовж XIX ст.² і констатує факт багатьох «щасливих та вдалив відкриттів» у ній. Однак, говорячи про лексикологію і прогножуючи шляхи розвитку мовознавства у XX ст., висловлює думку, що «Лексикологія, або наука про слова, як окрема галузь граматики буде творінням XX ст.» [2, с. 17]. Хоча впродовж XX ст. лексикологія перетворилася на окрему галузь, сам процес її виокремлення з граматики та набуття самостійного статусу був далеко не простим, і навіть сьогодні можна говорити про певну його незавершеність.

Однозначно стверджувати, що лише у XX ст. постає питання диференціації граматичного та лексичного, не можна. Зробити це не дає В. фон Гумбольдт, який у праці «*Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*»³, датованій 1830–1835 рр., доволі однозначно, хоча й принагідно, розмежовує лексичне і граматичне, кажучи: «Різниця, яку ми звичайно встановлюємо між *граматикою* та *лексикою*, має лише практичне значення для вивчення мов, але для автентичного мовознавчого дослідження не встановлюють ні меж, ні правил» [6, с. 72] (курсив – наш). У В. фон Гумбольдта маємо формальне розмежування лексичного і граматичного, тому, оглядаючись на XIX ст., доцільно говорити швидше про загальні тенденції до формування підстав для наступного виокремлення лексикології, а не виокремлення як таке.

Справді, XX століття стало тим хронологічним періодом, коли відбулося не просто усамоствінення лексикології, а й концептуальне осмислення диференційних процесів у межах граматики. Питання про доцільність / недоцільність виокремлення лексикології з граматики ставить Ф. де Соссюр, формулюючи його надзвичайно просто: «чи логічно усувати з граматики лексикологію?» [13, с. 171]. Сумніви щодо такої доречності вчений пояснює тим, що «на перший погляд, слова, як вони увійшли до

словника, начебто не дають підстав для їх граматичного вивчення <...> Однак ми відразу помічаємо, що чимало відношень можуть виражатися як словами, так і граматичними засобами» [13, с. 171], наводячи для прикладу граматичне та лексичне вираження видових форм дієслова і слухно зараховуючи до граматичного морфологічний спосіб, а до лексичного – суплетивізм: «у російській мові розрізнення доконаного й недоконаного видів виражене граматично у парі: *спросить* – *спрашивает* і лексично у парі: *сказать* – *говорить*» [13, с. 171]; крім того, Ф. де Соссюр звертає увагу й на те, «що з погляду функції лексичний факт може ототожнюватися з фактом синтаксичним» [13, с. 172]. Така єдність морфології, синтаксису і лексикології мотивована концепцією соссюрівської синхронії: «взаємопроникнення морфології, синтаксису і лексикології пояснюється по суті тотожним характером усіх синхронних явищ. Між ними не може бути жодної наперед окресленої межі» [13, с. 172]. Хоча й повного єднання лексичного та граматичного вчений також не пропонує, ставлячи їх на протилежні полюси: «Це наче два полюси, між якими рухається вся система, дві супротивні течії, що вбирають у себе рух мови: схильність до вживання лексичних засобів, тобто немотивованого знака, і надання переваги граматичним засобам, тобто правилам конструювання» [13, с. 169]. Практично через сто років до цієї тези, поданої через формулу, звертається польський лінгвіст М. Банько – «мова = словник + граматика» [16, с. 51].

Продовжують дотримуватися ідеї нерозривної єдності лексичного та граматичного і представники Празької школи, узагальнені думки яких з цього приводу сформульовано так: «Лексика і граматична система формуються у процесі абстрагувальної роботи мислення. Ці два складники тісно пов'язані: слова розподіляються за певними категоріями і певним чином поєднуються у синтагми залежно від значень і від відношень, що можуть існувати між об'єктами, позначеними за допомогою цих слів» [3, с. 52–53]; «Оскільки існує лексична система, то вона тісно пов'язана з граматичною системою, частиною якої вона є. На нашу думку, не трапляється навіть відносно незалежних лексичних систем і лексика не творить у системі мови незалежного рівня» [3, с. 228]. А В. Скаличка йде ще далі, розуміючи граматику як «усе (за винятком фонології), що належить до сфери мови» [12, с. 128]. Не відходить від пражан Дж. Лайонз, однозначно висловлюючись з приводу самого підґрунтя, мотиву, передумов для

¹ Цитата за «Языкознание, или лингвистика, XIX века»: збірник «Избранные труды по общему языкознанию» [2]. Оригінал: *Językoznawstwo czyli lingwistyka w wieku XIX // Szkice jezykoznawcze*. – Warszawa, 1904. – С. 1–23.

² Аналізуючи науку XIX ст., автор бере до уваги лише, – як сам висловлюється, – європейсько-американський світ, який пережив своє дев'ятнадцяте століття, і вважає, що тільки тут сформувалося мовознавство *sensu stricto* як пізнання і наукове вивчення мови.

³ Покликання за «О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества»: збірник «Избранные труды по языкознанию» [6].

розмежування цих двох аспектів мови: «Чи існує в принципі відмінність між значенням граматичних і лексичних одиниць» [9, с. 461]; «слід дослідити питання про те, чи треба прокладати межу між “лексичним” і “граматичним” значенням» [9, с. 426]. Така позиція лінгвіста базована на трактуванні ним слова разом із реченням передовсім «як одиниці граматичного опису» [9, с. 426].

Спротив на відокремлення *лексикології* від граматики, як нам видається, лаконічно мотивує В. Виноградов: «Якщо визнати право лексикології на самостійність – за межами граматики, то сфера граматики стає сферою майже тотального панування синтаксису. Але й у самому синтаксисі центральна його частина – вчення про основні синтаксичні категорії, <...> одиниці <...>, відношення <...> – буде оточена з усіх боків сторонніми, вставними темами, завданнями і проблемами, що безпосередньо не пов’язані з вивченням словосполучення і речення. Ці питання групуються навколо своїх центрів – вчення про слово і його форми, вчення про морфологічні елементи і категорії, що керують їхнім зв’язком тощо» [4, с. 12]. Як виходить з судження В. Виноградова, *лексикологія*, виокремлюючись з граматики, забирає з собою об’єкт її дослідження і таким чином **ніби** позбавляє граматику точки опори.

Проблема розмежування *лексикології* та граматики впирається у *слово*, яке одночасно є «одиницею традиційної граматичної теорії *par excellence*» й основою для розмежування між «морфологією і синтаксисом та головною одиницею лексикографії (або “укладання словника”)» [9, с. 207]. Суголосну думку послідовно висловлювали впродовж усього минулого століття багато вчених, серед яких, наприклад, Л. Блумфілд: «Кожна лексична форма пов’язана з граматичними двояко. З одного боку, лексична форма, навіть коли її взято окремо, абстраговано виявляє значиму граматичну структуру» [1, с. 290]; В. Виноградов: «ГраMATика, іманентна живій мові, завжди конструктивна і не зносить механістичних поділів та членувань, оскільки граматичні форми і значення слів міцно взаємодіють з лексичними значеннями» [4, с. 31], «лексичне значення слова підводиться під граматичні категорії. Слово постає як внутрішня, конструктивна єдність лексичних і граматичних значень. Визначення лексичних значень слова вже містить у собі вказівку на граматичну характеристику слова. Граматичні форми і значення то зіштовхуються то зливаються з його лексичними значеннями» [4, с. 18]; поширюючи такий кут зору і на нинішнє століття, наприклад, І. Вихованець: «Слово – основна формально-семантична одиниця мови, яка призначена для

називання предметів, явищ <...> і якій притаманна сукупність лексико-семантичних, фонетичних і граматичних (морфологічних, синтаксичних і словотвірних) ознак. <...> У слові виокремлюються такі структури: фонетична, морфологічна (сукупність морфем), словотвірна (для похідних слів) і семантична (сукупність його значень). Вирізняються лексичне значення і граматичне значення слова у трьох різновидах останнього – морфологічному, словотвірному і синтаксичному» [5, с. 36–37].

Важко опонувати поглядам, які фактично узагальнюють мовознавчу думку минулого століття з приводу недоцільності категоричного, жорсткого, однозначного розмежування *лексикології* та інших мовознавчих дисциплін, зокрема граматики. У слові, як складному ієрархічному утворенні, справді переплелися фонетичне, граматичне, семантичне, і це, якщо дивитися на нього винятково з погляду внутрішньої будови мови, залишаючи поза увагою когнітивне, психологічне, соціальне, філософське. Однак немає підстав стверджувати, що всі ці компоненти повністю покривають одне одного. Власне ця неповнота створює передумови для вивчення різних аспектів слова – локально й глобально і, як наслідок, виокремлення різних наукових напрямів – фонології, морфології, синтаксису, лексикології etc з власною специфікою самого слова та загальних і часткових методів його вивчення, безперечно пов’язаних унаслідок іманентної єдності мови. З цього приводу чи не найкоректніше висловила В. Ярцева: «Мова – це мова слів, тобто сукупність усіх лексем, які складають певну мову, покриває все, що у ній існує, оскільки “залишку” поза сукупністю лексем мови не може бути. Можна також сказати, що граматична будова в її морфологічних і синтаксичних проявах охоплює всі слова, бо кожне слово “оформлене”. Але саме тоді, коли ми починаємо розглядати кожен з названих рівнів мови, намагаючись з’ясувати притаманні йому закономірності, ми виявляємо відмінності та специфічні риси звукового, лексичного і граматичного матеріалу» [15, с. 15].

Складність як самої мови, так і її центральної одиниці – слова навіть сьогодні змушує лінгвістів обережно висловлюватися з приводу самостійності *лексикології*. Так, Г. Джексон та Е. Зе Амвела, обговорюючи аналізовану проблему, вдаються до м’якого формулювання, доволі поширеного у лінгвістиці: «Лексикологія – один із можливих рівнів аналізу мови, іншими є фонологія, морфологія, синтаксис і семантика» [19, с. 8] (курсив – наш). Проте саме усвідомлення складності такого

феномену, як мова чи не найбільше впливає на те, щоби диференціювати не лише (але й зокрема) *лексикологію* та граматику, а й інші галузі, розуміючи, однак, що всі вони взаємодіють. Погляд, який до певної межі продовжує у ХХІ ст. традицію двох попередніх століть радше до єднання лексичного і граматичного, ніж розмежування, але одночасно підтримує їхнє усамостійнення, тобто йде від протилежного, висловлює М. Галлідей: «кожна мова має свій словник, чи, “лексикон”, який формує частину її граматики, чи, користуючись прецизійнішим терміном, частину її лексикограматики. <...> А причиною розподілу на “граматику” і “лексикологію” є необхідність застосування різних моделей – різних теорій і методів (different theories and techniques) – при дослідженні феноменів цих двох типів, лексичних одиниць, з другого боку, і граматичних категорій, з іншого. Через це лексикологія утворює відмінну субдисципліну в межах лінгвістики» [17, с. 2–3]. Цей погляд ученого частково базований на положеннях класиків – В. фон Гумбольдта, який говорить про неминуче у мовознавстві «розчленування мовного організму, необхідне для вивчення мов» [6, с. 70; див. також с. 73]; О. Есперсена: «Переходячи до питання про те, як краще описувати мовні факти, ми одразу бачимо доволі суттєві відмінності між граматиною і словником (лексикологією). Граматика має справу із загальними фактами, а лексикологія – з одиничними» [7, с. 31], де під загальні факти, наприклад, можна підвести граматичні категорії, а під одиничні – лексичне значення слова; Дж. Лайонза: «граматика пропонує правила побудови речень і слів, а в словнику міститься інформація про значення окремих слів» [9, с. 70; с. 114]. Але М. Галлідей йде далі та пропонує свою частину-доповнення до висловленого класиками – «different theories and techniques». Саме теорії та методи дослідження центральної одиниці мови – слова детермінують виділення, зокрема, й *лексикології* в окрему дисципліну в межах лінгвістичної науки з власним об'єктом, предметом, колом дослідницьких завдань: «У лексикології – йдемо за В. Виноградовим – як у вчення про склад і систему словника, про закономірності історичних змін систем лексики та їхніх внутрішніх відносинах з умовами побуту, виробництва, з формами матеріальної культури і соціальних світоглядів залишається свій матеріал, свій метод і об'єкт дослідження» [4, с. 12]. Крім того, розглядати *лексикологію* самостійно стимулює класична дидактична практика, коли кожен із структурних рівнів мовної системи вивчають окремо, зосереджуючись на його основних аспектах, починаючи від визначення,

з'ясування його об'єкта, предмета, статусу і структури, категорій, фактичного матеріалу, термінологічного апарату тощо.

Отже, пропонуємо трактувати *лексикологію* як самостійну лінгвістичну дисципліну, що вивчає словниковий склад мови через призму окремого слова та сукупності слів – лексикон, ґрунтуючись на власних теоріях та оперуючи власним набором дослідницьких методів і методик. За умови, якщо *слово* є окремою самостійною одиницею дослідження, то йдеться про з'ясування таких аспектів, як зміст і форма слова, кореляція між формою, змістом і поняттям, значення, типи і кількість значень, семантика, семантична структура слова; його походження, сполучуваність з іншими словами, про місце слова у структурі мови та мовленні, співвідношення з одиницями інших мовних рівнів; про кореляцію слова і позамовної дійсності, слова і культури тощо – проблем, що належать швидше до компетенції *λόγος* (вчення), а не *λεξικός* (словесний, словниковий). Коли ж увага дослідника переміщується з одиниці на системне об'єднання одиниць – лексичний склад мови, то дослідження охоплюють уже загальніші проблеми структури лексикону, семантичні поля, парадигматичні та синтагматичні відношення, шляхи формування лексичного складу, його функціональну, часову, територіальну, соціальну, гендерну тощо стратифікаційну специфіку etc – знову-таки всі ці аспекти виходять далеко за межі дисципліни «Сучасна українська мова. Лексика». Що ж до *об'єкта*, чи точки відліку кожного конкретного дослідження, і *предмета*, чи що саме належить вивчати, то *об'єктом* для *лексикології* як науки і навчальної дисципліни є, з одного боку, *слово*, а з іншого – *словниковий склад мови*; а *предмет*, згідно з О. Тараненком, зосереджений на «природі лексичного значення слова, його типах, структуруванні; слові як назві та явищі номінації; полісемії, її типах і шляхах формування; лексико-семантичній системі мови та її конкретних виявах, реалізованих у групуванні слів за їхніми значеннями або формою, за парадигматичними відношеннями або синтагматичними зв'язками: синонімії, антонімії, гіпонімії, паронімії, омонімії, лексико-семантичних групах слів, лексико-семантичних полях, підрівневих лексико-граматичних полях (кількості, інтенсивності, часу тощо), лексичній валентності та сполучуваності та ін.» [14, с. 304]. У такий спосіб *лексикологія* (від гр. *λεξικός* – словесний, словниковий; *λόγος* – слово, вчення) постає самостійною лінгвістичною галуззю та навчальною дисципліною, що вивчає слово зокрема і словниковий склад мови

загалом, а залежно від покриття досліджуваного матеріалу, від набору дослідницьких методів та принципів вивчення слова і лексики дали доцільно вести мову, по-перше, про розділи лексикології: теоретична і прикладна; загальна і часткова; історична, порівняльно-історична і

зіставна; описова і нормативна; а по-друге, лексикологічні дисципліни: власне лексикологія, етимологія, ономастика, лексикографія, фразеологія, семасіологія, ономасіологія, що ще дали відводити нас від лексики, у сферу знань про лексику.

Список літератури

1. Блумфилд Л. Язык / Л. Блумфилд. – М. : Прогресс, 1968. – 607 с.
2. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию / И. А. Бодуэн де Куртенэ. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1963. – Т. II. – 389 с.
3. Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы / Й. Вахек ; под. ред. А. А. Реформатского. – М. : Прогресс, 1964. – 349 с.
4. Виноградов В. В. Русский язык : грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – 2-е изд. – М. : Высшая школа, 1972. – 613 с.
5. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 398 с.
6. Гумбольдт Вильгельм фон. Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1984. – 396 с.
7. Есперсен О. Философия грамматики / О. Есперсен. – М. : Изд-во иностранной лит., 1958. – 404 с.
8. Исследования по общей теории грамматики / Отв. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Наука, 1968. – 291 с.
9. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику / Дж. Лайонз. – М. : Прогресс, 1978. – 538 с.
10. Німчук В. В. Глосографія / В. В. Німчук // Українська мова : Енциклопедія / Редкол. : Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), Зяблюк М. П. та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 612–616.
11. Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською / В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1980. – 303 с.
12. Скаличка В. О грамматике венгерского языка / В. Скаличка // Пражский лингвистический кружок / Ред. Н. А. Кондрашова. – М. : Прогресс, 1967. – С. 128–195.
13. Соссюр Фердинан де. Курс загальної лінгвістики / Ф. де Соссюр. – К. : Основи, 1998. – 324 с.
14. Тараненко О. О. Лексикологія / О. О. Тараненко // Українська мова : Енциклопедія / Редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 612–616.
15. Ярцева В. Н. Взаимоотношения грамматики и лексики в системе языка / В. Н. Ярцева // Исследования по общей теории грамматики / Отв. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Наука, 1968. – С. 5–57.
16. Bańko M. Z pogranicza leksykografii i językoznawstwa / M. Bańko. – Warszawa : Nakładem UW, 2001. – 336 s.
17. Halliday M. A. K. Lexicology and Corpus Linguistics : An Introduction / M. A. K. Halliday, W. Teubert, C. Yallop, A. Cermakova. – London – New York : Continuum, 2004. – 184 p.
18. Insights Into English and Germanic Lexicology and Lexicography : Past and Present Perspectives / Ed. Laura Pinnavaia, Nicholas Brownles. – Milano : Polimetrica, 2010. – 393 p.
19. Jackson H. Words, meaning and vocabulary : an introduction to modern English lexicology / Howard Jackson, Etienne Zé Amvela. – London ; New York : Continuum, 2004. – 184 p.
20. Rey A. La lexicologie / A. Rey. – Paris : French & European Publications, 1970. – 323 p.

O. Demska

LEXICA AND LEXICOLOGY, OR ABOUT THE LEXICOLOGY AS A UNIVERSITY COURSE

The article deal with the general problem of the status of the lexicology as a scientific direction and university course in Ukraine; pay attention on relation between the lexicology and lexicography and grammar.

Keywords: lexicology, lexicography, grammar, lexicogrammar.

Матеріал надійшов 24.09.2013